

3. Детский церебральный паралич: хрестоматия / [составители: Л.М. Шипицына, И.И. Мамайчук]. – СПб.: Изд-во «Дидактика Плюс», 2003. – 520 с.
4. Ломов Б.Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б.Ф. Ломов, Е.Н. Сурков. – М.: Наука, 1980. – 279 с.
5. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – 351с.

УДК 371

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Руденко Л.М.

кандидат педагогічних наук, доцент
Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

В статті представлені основні процесуальні характеристики агресивної поведінки. Розкриті основні складові, що можуть вказувати на розвиток порушеної поведінки, а також основні фактори агресивної поведінки

В статье представлены основные процессуальные характеристики агрессивного поведения. Раскрыты основные составляющие, которые могут указывать на развитие нарушенного поведения, а также основные факторы агрессивного поведения.

The article talks about the main processual characteristics of aggressive behavior. Are shown the main components, which can indicate the development of behavior disorders and the main factors of aggressive behavior.

Ключові слова: агресивна поведінка, агресивний стан, компоненти агресивної поведінки, фактори агресивної поведінки, профілі агресивної поведінки

Ключевые слова: агрессивное поведение, агрессивное состояние, компоненты агрессивного поведения, факторы агрессивного поведения, профили агрессивного поведения

Key words: aggressive behavior, aggressive states, components of aggressive behavior, factors of aggressive behavior, profiles of aggressive behavior.

Аналіз підходів і досліджень проблеми агресивної поведінки у дітей свідчить про різноманіття розуміння цього складного психологічного феномену. У європейській та американській психології (А. Адлер, Ф. Алан, А. Бандура, А. Басс, Л. Бендер, Л. Берковиць, Р. Берон, Х. Дельгадо, Дж. Доллард, Д. Зільман, К. Лоренц, Д. Ричардсон, З. Фрейд, Е. Фромм, ін.) простежується тенденція до прагнення більшості вчених трактувати агресію як будь-яку форму поведінки, націленого на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного ставлення і припускає розгляд агресії переважно як моделі поведінки.

Теорії агресії З. Фрейда й К. Лоренца побудовані на поданні агресії як інстинкту; А. Бандура розумів під агресією набуту у процесі навчання модель соціальної поведінки, засвоєну у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій і соціального підкріплення. І.А. Фурманов розглядав агресивну поведінку як реакцію на кризову ситуацію, що виникає внаслідок депривації або фрустрації актуальних потреб [5].

Спрямованість поведінки визначається системою домінуючих мотивів. Змістовий компонент мотивації вказує на склад актуальних потреб, їх структурну композицію. Коли потреба задовольняється, змінюється спрямованість поведінки на задоволення іншої актуальної потреби. Існує оптимум мотивації, за межами якого виникає емоційна поведінка, пов'язане з адекватністю або неадекватністю реакцій на ситуацію. Задоволення або невдоволення породжує емоційний стан задоволення або невдоволення.

Ситуацію, коли людина зіштовхується з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя, можна охарактеризувати як кризову. Дж. Каплан виділяє чотири послідовні стадії кризи:

- 1) первинне зростання напруги, що стимулює звичні способи вирішення проблеми;
- 2) подальше зростання напруги в умовах, коли ці способи виявляються безрезультатними;
- 3) збільшення напруги, що потребує мобілізації зовнішніх і внутрішніх ресурсів;
- 4) підвищення тривожності і депресивності, поява почуття безпорадності і безнадійності, дезорганізація особистості та її поведінка, якщо всі спроби реалізувати внутрішні потреби життя виявилися марними.

Напруження, що виникає у кризовій ситуації, а також пов'язані з нею переживання, можуть впливати на появу (посилення) певних особистісних особливостей і моделей поведінки.

Е. Фромм зазначає, що страждання викликає динамічне прагнення перебороти його, спонукає до змін і

так само, як афективний процес, може стати причиною певної поведінки, фактором, що підтримує або припиняє форми поведінки.

Як одну з базових емоційних реакцій на страждання можна розглядати емоцію страху. За визначенням К. Ізарда, страх сполучається з високою напругою, імпульсивністю й активністю. На поведінковому рівні надмірне напруження може призвести до загальмованості дій. Можливий інший результат, коли реакція відходу із ситуації супроводжується агресивністю або реакціями видалення об'єкта, що викликає страх, шляхом руйнування.

Базовою емоційною реакцією на страждання є також гнів. Відповідно до теорії С. Томкінса, страждання є вродженим збудником гніву. А. Бандура трактує гнів як один із основних компонентів загального збудження, що сприяє виникненню агресії. Взаємовплив страху і гніву, за даними досліджень Р. Плучика, Х. Келлермана, може безпосередньо позначатися на характері поведінки. Отже, якщо гнів є домінуючою емоцією, можуть спостерігатися відкриті агресивні реакції відповідно до активно-агресивного типу поведінки. Форма вираження агресії (фізична, вербальна або непряма) багато в чому буде залежати від передбачення наслідків агресивних дій. Агресія буде гальмуватися або трансформуватися, якщо виникатиме страх, стимульований передбаченням покарання або відплатою.

Тривожність розглядається як збуджуюча форма, що характеризується занепокоєнням, гіперактивністю, симпатичними реакціями. Як гальмуюча форма, вона характеризується гіпоактивністю і парасимпатичними реакціями. Перша виникає при зростанні гніву й посилює агресивність, друга – при зростанні страху і формує негативні психічні стани.

На думку ряду авторів, тріада «страждання – страх – гнів» є частиною синдрому депресії, що протікає через фрустрацію або є реакцією на депривацію. В обох випадках механізм приблизно однаковий і може складатися із трьох фаз. У першій фазі при незадоволенні потреб індивід відповідає на втрату об'єкта або неможливість досягнення мети енергійними реакціями, спробою повернути те, що загублено, або домогається необхідного. Друга фаза характеризується гнівом і агресією, спрямованими на об'єкт або на перешкоду. І, нарешті, коли перша і друга фази не дають результату, відбувається «відсторонення» від спонукань, що стимулюють активність або адаптивне поведінка, виникає третя фаза повної відстороненості, що викликає депресію.

Страх у синдромі депресії, по-перше, може виступати мотиваційним фактором, що спонукує до видалення себе із ситуації і зміни обстановки. По-друге, може перешкоджати появі надмірної ворожості, спрямованої на себе, і тим самим зменшувати імовірність суїциду. Гнів і висока зовнішня ворожість може певною мірою придушувати або послабляти страх. Таким чином, «зовнішня ворожість» може служити індикатором депресивності: чим глибше депресія, тим зовнішня ворожість нижча.

Психотичність характеризується ворожістю, що виникає в результаті придушення емоцій страху або гніву, викликаних загрозливими об'єктами. Зазвичай проявляється в появі образів, фантазій, сновидінь або думок про заподіяння шкоди об'єкту ворожості.

Найважливішим фактором, що впливає на характер поведінки, є особливості морального компонента регуляції агресивності: совість і почуття провини. Совість впливає на агресивну мотивацію до здійснення вчинку. Почуття провини корегує поведінка після нього і пов'язане з очікуванням покарання за вчинене, що супроводжується страхом і підвищенням тривожності.

Модель агресивності, запропонована А.Н. Крючковою, на наш погляд, є більш повним алгоритмом проявів агресивного поведінки, складною функціональною системою, що складається із таких компонентів:

- установчо-цільовий (ціль прояву агресії);
- мотиваційний (обґрунтування агресії);
- когнітивний (розуміння власної агресії);
- продуктивний (предметна сфера – суб'єктна сфера);
- динамічний (фізична і вербальна агресія);
- емоційний – афективність або рефлексивність (аутоагресія);
- регуляторний (агресія виходить від особистісних або зовнішніх факторів);
- рефлексивно-оцінювальний.

У нашому розумінні ситуацію агресивного поведінки варто розглядати ширше, що у контекстному підході має такі основні компоненти:

- 1) характеристика оточення, в присутності якого проявляється агресивне поведінка (вплив найближчого оточення);
- 2) характеристика зовнішнього середовища, що впливає на прояви агресивного поведінки (зовнішні детермінанти);
- 3) мотиваційно-цільовий компонент агресивного поведінки;
- 4) прояв агресивного поведінки у певний час (ситуативні прояви й агресивні дії);

- 5) особистісні прояви агресивного поведінка (когнітивний, емоційний, вольовий компоненти);
- 6) ставлення до агресивного поведінка самої особистості (рефлексивно-результативний компонент).

Дана модель відбиває в повному обсязі всі структурні компоненти агресивного поведінка і представляє собою цілісний алгоритм агресивної поведінки людини.

На основі розробленої моделі сформульоване таке визначення агресивної поведінки: «Агресивна поведінка – це форма соціальної поведінки, що характеризується спрямованістю на заподіяння іншим моральної або фізичні шкоди, детермінована зовнішніми соціальними і внутрішньоособистісними факторами зі складною структурою, що складається з агресивних дій і мотиваційно-цільового, когнітивного, емоційного, вольового і рефлексивно-результативного компонентів

Агресія обумовлена низкою біологічних факторів. На неї впливають особливості нервової системи, хоча локалізованого центра агресії в людському мозку не існує. Є й генетичні впливи, до яких належить чутливість нервової системи до збудників агресії. Серед біологічних факторів – статевая приналежність і хімічний склад крові, що впливають на чутливість нервової системи і стимулюють агресію, зокрема, тестостерон – чоловічий статевий гормон, алкоголь тощо.

Генетичний підхід до проблем агресивної поведінки набув особливого поширення у зв'язку з науковим відкриттям британської вченої П. Джекобс, яка дійшла висновку, що у значної частини високих чоловіків-злочинців спостерігається наявність зайвої хромосоми Y.

Ця ідея про залежність злочинних нахилів від структури хромосом є поверненням до теорії Ч. Ломброзо, який стверджував: люди з певними особливостями в будові черепа більше схильні до здійснення насильницьких актів.

70-і роки минулого сторіччя ознаменувалися проведенням низки аналогічних досліджень у Франції, Англії й США, ініціатори яких так і не отримали даних на підтвердження висновків П. Джекобс.

Американські вчені Мідник і К. Мойер стверджують, що людина, якою успадкована сильна агресивність, у фрустраційній і стресовій ситуації буде схильною до прояву гніву й ворожості. Якщо ж вона буде оточена любов'ю і значною мірою буде захищена від жорстокості і насильства, не буде провокуватися на агресію, навряд чи їй буде притаманне агресивна поведінка.

За даними деяких дослідників клінічного напрямку (К.С. Лебединська, М.М. Райська), агресія пов'язана з порушеннями дозрівання різних структур і функціональних систем головного мозку, що становлять природно-генетичні особливості центральної нервової системи людини, її темпераменту й нейродинамічних основ [2, с 3–14].

Психогенетичні дані переконливо завідчують генетичну особливість агресивності і вносять істотний вклад у міжіндивідуальне розходження в ній. У 90-х рр. розпочалося вивчення молекулярно-генетичних основ окремих властивостей темпераменту й особистості [1, с. 128–139].

Для агресивності такими біохімічними процесами є переважно обмін медіатора серотоніна і статевого гормону тестостерону, точніше, похідних, що впливають на певні рецептори мозку в організмі. Установлено, що серотонін гальмує агресивне поведінка, а тестостерон полегшує його [5, с. 495–509].

Окрім того, є одиничні дані про зв'язок з агресією дофамінової й норадреналінової систем мозку. У молекулярно-генетичних дослідженнях основна увага була приділена серотоніновій системі, що є сукупністю нейронів, які для передачі сигналу іншим нейронам ЦНС використовують серотонін. Нервова клітина синтезує його з одержуваного з їжею триптофану за участі ферменту триптофангідроксилази, виділяє серотонін у синаптичну щілину, де він впливає на білки-рецептори на поверхні іншого нейрона. Потім серотонін переноситься у клітину, з якої він був виділений, і розкладається в міжклітинному просторі під дією ферменту моноаміноксидази (MAO). Зміни в кожній із ланок процесу обігу серотоніна в ЦНС можуть впливати на активність серотонінової системи в цілому й через неї – на схильність до агресивного поведінка.

Розташований в X-хромосомі ген, що кодує MAO-A (MAO існує у двох формах – A і B), є першим кандидатом в «гени агресії». В 1993 р. Х. Бруннер з колегами [6, с. 164–167] описали родину, в якій п'ятеро чоловіків мали деяке зниження інтелекту й прояви агресивності. В них було виявлено точкову мутацію (заміна однієї з нуклеотидних основ на іншу) у гени MAO-A. Ця мутація призвела до дефіциту MAO й тим самим – до зростання рівня серотоніна, що суперечило загальноприйнятим уявленням про зниження рівня серотоніну при імпульсивній агресії. Коментуючи результати власного дослідження, Х. Бруннер зазначив [6], що прямі причинно-наслідкові зв'язки між «простим» геном і «складним» поведінкам є малоймовірними, що й ілюструє неоднозначний вплив на поведінка мутації, яка обумовлює недостатність MAO-A. Згодом в експериментах, проведених на генетично змінених мишах, було доведено, що «вимикання» гену MAO-A викликає і зростання агресії, і збільшення змісту серотоніну, дофаміну і норадреналіну в тканинах мозку.

Характер асоціацій, що виявлені у людини між геном MAO й агресивністю, залежав від характеристик

вибірки (вік, діагноз осіб, які підлягали експерименту), і від того, в якій ділянці гену розглядалися розходження. У підлітків з розладами особистості не було виявлено зв'язку між поліморфізмом MAO-A (існування різних форм гену), що зачіпає ділянку, яка не кодує ген (другий інтрон), і агресивністю, що оцінювалася за допомогою опитувальників і на підставі аналізу клінічних симптомів.

У здорових хлопчиків старшого підліткового віку (досліджено 16 генетичних кандидатів) також не було знайдено зв'язків між лонгітудно стійкою агресивністю і генними розходженнями за MAO-A і B; однак було виявлено залежність рівня агресивності від форми гена, що кодує рецептор дофаміна четвертого типу [7, с. 655–656]. У хворих на алкоголізм, які перебували у конфлікті із законом і часто брали участь у бійках, виявили нагромадження аллелів гена MAO-A, що характеризувався певними змінами в промоторній ділянці гена.

Кілька робіт були присвячені пошуку асоціації агресивності з генами, що кодують рецептори серотоніна. У ЦНС було виявлено 16 типів різних за будовою і властивостями серотонінових рецепторів. Дослідження, які проводилися на тваринах, дозволили припустити, що серотонін гальмує агресивне поведінка переважно через свою дію на серотонінові рецептори типу 1 A й 1 Y [5]. Рецептори типу 1 A частіше зустрічаються в різних структурах, що утворюють лимбічну систему мозку людини: гіпокампе, мигдалинах, прозорому перетені, а також у лобовій корі. Рецептори типу 1 Y поширені в гіпокампі, стріатумі і корі мозку.

У ряді робіт виявлено зв'язок асоціальних та агресивних проявів при алкоголізмі з поліморфізмом промоторної ділянки гену, що кодує білок-переносник серотонін. Цей ген розташований у хромосомі 17. Наявність аллеля з делецією (випадання ділянки) у промоторній частині призводить до зменшення активності гена. Здорові, а також хворі на афективні розлади носії аллеля з делецією характеризуються більш низькими оцінками за шкалою «Психопатична девіація» тесту MMPI, що свідчить про зниження агресивності, імпульсивності й асоціальних тенденцій особистості.

При деяких захворюваннях виявлено зв'язок агресивності і жорстокості з поліморфізмом генів, залучених до функціонування дофамінової системи: при шизофренії – з геном, що кодує фермент катехол-о-метилтрансферазу, при хворобі Альцгеймера – з геном рецептора дофаміна типу 1, при посттравматичному стресовому розладі – з геном рецептора дофаміна типу 2.

Одним із важливих напрямів у пошуку шляхів впливу біологічних факторів на статеве розходження в агресії є гормональний. Низка робіт з біохімії містить припущення, що неконтрольовану агресивність в осіб чоловічої статі викликає надлишкове виділення тестостерону.

Інші дані говорять про вирішальну роль гормональних порушень у жінок у передменструальний період і під час менструацій, що може спричинити надмірну роздратованість, різкі зміни настрою, нещасні випадки, вибухи гніву і неконтрольовані дії. К. Мойер пише, що таке поведінка має багато причин, але відома його періодичність. У період овуляції занепокоєння і почуття ворожості перебувають на відносно низькому рівні; у період, що передує менструації, значне число жінок проявляє ряд симптомів, які можуть бути позначені як передменструальний синдром, що включає головний біль, набряк обличчя, рук, ніг, зміну апетиту, емоційну нестабільність. За К. Мойером, цей проміжок часу дуже небезпечний, тому що 62% насильницьких злочинів відбувається впродовж передменструального тижня, і лише 2% – наприкінці періоду. З огляду на це законодавство деяких країн визнає менструацію як пом'якшувальну обставину.

Однак не варто абсолютизувати значення названих факторів у розумінні причин такого поведінка. Сучасний стан досліджень про роль цих гормонів є недостатнім для психологічного вивчення ворожості.

Від середини до кінця кінця 70-х років XX століття у зарубіжних країнах було накопичено достатню кількість свідчень, що документально підтверджують випадки, коли жінки поведуться так само, або навіть більш агресивно, ніж чоловіки. Саме в цей період зафіксовано підвищення рівня жіночої злочинності. Це спонукає фахівців визнати мінімальним біологічний внесок в агресивність у порівнянні з впливом ситуаційних і соціалізуючих факторів. Незважаючи на те, що в деяких випадках дійсно можна говорити про наслідувану схильність до кримінального поведінка, це не означає, що агресивність передається з покоління в покоління.

Зауважимо, що когнітивні, емоційні, вольові, якості особистості, особливості її несвідомої сфери, які формуються у процесі соціалізації на рівні окремого індивіда, так чи інакше пов'язані з його агресивністю.

До когнітивних факторів належить, насамперед, певний спосіб мислення, що опосередковує агресивну поведінку. Це так звані агресивні переконання, що є усвідомленим уявленням про деструктивна поведінка як нормальна. Вони тісно пов'язані з формуванням стратегії й тактики поведінки, інтерпретації стимулів і ситуацій, що впливають на них, а також на людину в контексті соціальної комунікації. Такі фактори діють, наприклад, у випадках, коли певні ситуації трактуються як загрозливі і потребують застосування агресії, або коли в ситуації фрустрації усвідомлено обираються неконструктивні способи реагування. Іноді неадекватно завищену самооцінку також вносять до переліку когнітивних факторів агресивної поведінки. У клінічних випадках до когнітивних факторів слід віднести розумову відсталість неглибокого ступеню тяжкості, що викликана хворобливим процесом зниження інтелекту.

Серед емоційних факторів розглядають схильність до злості й гніву, що мотивують агресивні дії; підвищену афективну збудливість у ситуації фрустрації, тривожність, афективні розлади (манія, депресія, дисфорія), емоційну нестійкість.

Вольові фактори забезпечують певний рівень контролю над емоційними реакціями і поведінки в цілому, здатність протистояти стресовим ситуаціям.

Фактори несвідомого, на думку деяких дослідників, визначають стереотипи агресивності й агресивні установки індивіда: перше являє собою стійке вороже поведінка, повторюване в незмінному виді, позбавлене роздумів і рефлексивності, друге – неусвідомлюваний стан готовності до агресії в певній ситуації.

М.С.Васильєва пов'язує агресію зі збудженням. Н.Д. Левітов вважає, що визнання детермінованості агресії зовнішніми стимулами, умовами й вихованням не повинне призводити до заперечення біологічних факторів у виникненні й розвитку цього явища [3].

Смірнова дійшла висновку про взаємозв'язок профілів агресивної поведінки з мотиваційною і ціннісно-смісловою спрямованістю особистості .

На підставі факторного і кореляційного аналізу було визначено чотири профілі агресивної поведінки: «уразливий», «уразливо-мстивий», «демонстративно-азартний» і «владний».

Особливість агресивної поведінки, пов'язаного із владним профілем, характеризується гордовитістю, почуттям переваги, бажанням контролювати поведінку супротивника, відсутністю відчуття ворожості стосовно себе; усвідомленням власної сили і значущості; бажанням принизити, налякати, нашкодити; домогтися влади, домінувати і підпорядковувати. У разі непокори агресивні дії можуть супроводжуватися гнівом і сильними порушеннями. Владний профіль агресивної поведінки більше за інші схильний до агресії в усіх формах – прямої фізичної, вербальної, непрямой. Середнє значення індексу ворожості (за Басса-Дарки) наближене до критичного (10 б.); середнє значення індексу агресивності (28 б) перевищує норму (25 б – за Басса-Дарки). Агресивні реакції за даним профілем агресивної поведінки мають навмисний, поміркований характер, навіть, якщо вони є відповіддю на подібне ставлення. Така агресія має риси інструментального типу. Для представників владних типів агресивна поведінка є інструментом, за допомогою якого досягається домінування, певна психологічна й матеріальна вигода.

Агресивна поведінка, пов'язана з демонстративно-азартним профілем, характеризується високою імпульсивністю, сильним збудженням, азартом, злістю, роздратуванням, навмисністю й обдуманістю відповідної агресивної реакції, відсутністю відчуття ворожості до себе. Його мета багато в чому вмотивована бажанням справити враження, відчувати додаткове збудження і задоволення. За даним профілем схильність до фізичної агресії визначається в меншому ступеню, ніж у владному профілі, спостерігається схильність до вербальної агресії. Індекс агресивності дорівнює критичному, межовому показнику (25 б). Індекс ворожості також підвищений і наближений до межі (10 б). Агресія даного профілю має риси інструментально-реактивної агресії, характеризується високою імпульсивністю і збудженням.

Агресивна поведінка за уразливим профілем характеризується роздратуванням, ненавмисністю реакцій, які здійснюються у відповідь, тривожністю, дещо зниженим контролем над агресивними реакціями. Така поведінка характеризується роздратуванням, бажанням розрядити негативні емоції, захистити себе, відновити справедливість, відреагувати на образу. Агресія в основному проявляється у вербальній формі. Середнє значення індексу агресивності й індексу ворожості не перевищує норми, має реактивний характер і відрізняється відсутністю такого мотиву і мети агресивного поведінка, як завдати шкоди своєму кривдникові.

Агресивна поведінка за уразливо-мстивим профілем характеризується роздратуванням, гнівом, навмисністю реакцій, бажанням розрядити негативні емоції, відновити справедливість, помститися, зробити боляче, не бути в програвші, настояти на своєму. Така агресія проявляється в основному у вербальній формі, але схильна до непрямой й у меншому ступеню – до фізичної агресії. Середнє значення індексу агресивності й індексу ворожості в не перевищує норми, має реактивний, емоційно-ворожий характер з елементами інструментального типу агресії.

Виявлені профілі агресивної поведінки відрізняються між собою у типах прояву агресії, пережитих емоціях, меті і мотивах поведінки. Кожен профіль має свої особливості, які мають різний рівень прояву гніву, роздратування, збудження, імпульсивності й афекту. Агресивні реакції кожного профілю мають свій яскраво виражений характер: від спонтанності й ненавмисності – до обдуманості і спланованості агресивної дії. Особливість агресивної поведінки за кожним профілем виражається також у схильності до прояву агресії в певній формі (фізична, вербальна, непряма), причому ворожість і агресивність за кожним профілем виявляються в різному ступені.

Емпіричне дослідження Т.П.Смирнової встановило, що особливості агресивної поведінки мають типологічну природу і пов'язані з домінуючою психічною функцією, що визначає профіль поведінки. Крім того, простежується суттєвий зв'язок із супідрядною функцією, що накладає на основний профіль додаткові специфічні

характеристики. Дослідженнями підтверджено гіпотезу про зв'язок особливостей агресивної поведінки різних профілів агресії з домінуючою психічною функцією: уразливий профіль пов'язаний із психічною функцією інтуїція; уразливо-мстивий – емоція; демонстративно-азартний – відчуття; владний – мислення.

Підтвердження основної гіпотези про зв'язок між особливостями агресивної поведінки і домінуючою та супідрядною психічними функціями дозволяє дійти висновку про те, що ці особливості мають типологічний характер.

Останнім часом були виділені й особистісні риси, що стосуються агресивності нормальних індивідів. Зокрема, тривога про те, що скажуть інші, може послужити важливим стримуючим фактором агресії, принаймні коли сильні ситуаційні фактори не в змозі перешкодити стриманості. Схильність приписувати недоброзичливість і недобрі наміри іншим особам, навіть якщо цього немає насправді, є важливою рисою, що провокує до більше частих агресивних зіткнень. Упевненість індивідів у своїй здатності впливати на власну долю також спричиняє прояви агресії. Зв'язок між соромом і агресією може прямо залежати від рівня несхвалюваного ставлення до власного «я».

Значну роль у проявах агресивної поведінки відіграють і когнітивні процеси. Розходження в рівнях дитячої агресивності можуть бути пов'язані з різними шляхами пізнання дитиною навколишнього світу. К. Дждж і Лемент розробили когнітивну модель агресивної поведінки, що базується на п'ятиступеневому процесі.

1. Перший етап когнітивного процесу – зчитування «зухвалих реплік», що зіштовхують індивідуума із соціальною проблемою (кінцевий результат – агресивна поведінка). Якщо має місце добре відпрацьований «сценарій», то розшифровка «посилань до агресії» буде досить ефективною й точною. Само по собі очікування або агресивні думки, змусять ретельніше поглянути на «посилання до агресії», асоційовані з цим типом поведінки. У деяких випадках диспозиція людини (наприклад, ворожість), або соціальні впливи, що мали місце в недалекому минулому (наприклад, фрустрація), можуть налаштувати на агресію і миттєво зосередити на потрібних посиланнях. Виявлено, що агресивних дітей більшою мірою збуджує агресивний стимульний матеріал (лялькові шоу, мультфільми), ніж неагресивний.

2. Інтерпретація «посилань до агресії» – другий етап розглянутої когнітивної моделі агресивної реакції на ситуацію, що містить у собі оцінювання й інтерпретацію ознак, виявлених на першому етапі. У цій фазі дитина інтерпретує наміри оточення і з'ясовує його причини. Виявлено, що агресивна дитина має упереджену думку, що рушійною силою вчинків оточення є ворожість. Оцінюючи неоднозначну ситуацію, в якій заподіяно шкоду іншому, агресивна дитина з більшою ймовірністю, ніж неагресивна, зробить припущення, що шкода була навмисною і спричинена ворожістю.

3. Вибір реакції. Як тільки індивід доходить висновку, що іншу людину до вчинку спонукала ворожість, він розшукує у своїй пам'яті відповідну поведінкову реакцію. Вважають, що в поведінковому репертуарі агресивної дитини є менше реакцій для конкретного випадку і що, більш за все, вони будуть пов'язані з агресією. Агресивні діти, у порівнянні з неагресивними, здебільшого обирають агресивні дії для вирішення конфліктної ситуації і майже не замислюються про можливі наслідки. Неагресивні діти бачать більше варіантів для можливих рішень і наслідків.

4. Оцінка реакції. Усвідомивши перелік можливих реакцій, дитина повинна оцінити прийнятність кожної й обрати, яку з них втілити в реальність. Критерії можуть бути різними: Які потенційні наслідки рішення? Чи під силу дитині така стратегія поведінки? Наскільки вона ефективна? Дитина, оцінюючи, має вирішувати, чи зуміє діяти відповідно до обраної реакції. Коли дитину кривдить старший за віком і зростом, вона навряд чи обере фізичну агресію на захист, скоріше за все, оцінить її як неприйнятну, тому що навряд чи зможе ефективно втілити її в життя – так на цьому етапі оцінюються ймовірні результати або наслідки використання обраної стратегії. При аналізі залежності між агресивною поведінкою і двома факторами – сприйняттям самоефективності (здатності здійснити передбачувану реакцію) й очікуванням наслідків від цієї реакції було виявлено, що агресивні діти більше впевнені у своїй здатності діяти агресивно й менш впевнені в здатності стримуватися від агресії. Щодо очікуваних наслідків, агресивні діти більше за неагресивних були впевнені у реальній вигоді агресивних вчинків і пишалися ними.

5. Реакція затверджена і набуває чинності – останній етап цього комплексного когнітивного процесу, реальна поведінка. Тут можуть бути важливими поведінковими навичками. Очевидно, що людина не поводить себе певним чином, якщо не знає, як це робиться. Наприклад, у правопорушників, на відміну від звичайних підлітків, не розвинені навички міжособистісного спілкування, немає звички вчитися і працювати.

Названі особистісні фактори відіграють важливу роль у багатьох поведінкових моделях, у число яких входить агресія. Соціально-психологічні фактори формуються на рівні соціальних груп і впливають на агресивність індивіда. Мікросоціальні фактори забезпечують зв'язок агресії з найбільш загальними тенденціями розвитку популяції в цілому (соціальними, економічними, демографічними процесами) і визначаються характеристиками батьківської родини. Важливість родини як інституту виховання обумовлена тим, що в ній

дитина перебуває впродовж значної частини свого життя, і за тривалістю впливу на особистість жоден із інститутів виховання не може зрівнятися з родиною.

Виділяються різні типи неблагополучних родин, в яких є діти з відхиленнями в поведженні – Г.Г. Бочкарьова, І.В. Дубровіна, зокрема А.Є. Лічко та В.І. Гарбузов виділяють три типи негативного ставлення батьків до дитини.

У роботах американських і західноєвропейських учених виявлені деякі особливості дії алкоголю на агресивну поведінку особистості.

За даним Всесвітньої організації охорони здоров'я, у стані сп'яніння відбувається до 50% усіх з'валтувань у світі, до 72% збройних нападів, до 86% убивств і т.д.

Переважна частина експериментальних робіт цілком однозначно показали, що алкоголь варто розглядати як фактор, що сприяє виходу фізичної агресії. При цьому чим більше доза спожитого спиртного, тим сильніше виражене агресивне реагування. Чимале значення має також і міцність напою, і пряма фармакологічна дія на певні нервові процеси, насамперед, на гальмування – отже, пияцтво неминуче підсилює агресивність, що стримується у звичайних умовах.

Учені С. Тейлор і К. Леонард показали, що агресія є спільною функцією фармакологічного стану, викликаного алкоголем, і ситуативних факторів, що порушують складні когнітивні процеси: настає дефіцит пам'яті, відбувається вповільнення центральних мозкових процесів тощо.

Велике занепокоєння батьків і фахівців викликають також моделі агресії, що демонструє телебачення.

Отже, агресія ніколи не виникає у вакуумі, а її існування багато в чому обумовлене деякими аспектами навколишнього природного середовища, що провокують її і впливають на форму і напрями її проявів.

Т.Г. Румянцева виділяє проблему впливу на агресію міжособистісних стресорів, до яких належать: територіальне втручання, порушення особистого простору, висока щільність населення тощо, хоча пряму залежність між агресією і цими факторами важко відслідкувати.

Вивчення механізму дії агресивної поведінки є досить актуальним, адже його розуміння дозволить запобігти агресивній поведінці дитини або відкорегувати її.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алфимова М. В. Психогенетика агрессивности / М. В. Алфимова, В. И. Трубникова // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С.112–121.
2. Лебединская К. С. Клинико-психологический анализ нарушений поведения у подростков / К. С. Лебединская, М. М. Райская, С. В. Немировская и др. // Дефектология. – 1980. – № 5. – С.3–14.
3. Левитов Н. Д. Вопросы психологии характера / Н. Д. Левитов. – Самара: СГУ, 2009. – 174 с.
4. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан. – СПб., 1996. – 39 с.
5. Фурманов И. А. Психология детей с нарушениями поведения : пособие для психологов и педагогов. – Москва : Владос, 2008. – 425 с.
6. Brunner H.G. MAOA deficiency and abnormal behaviour: Perspectives on an association // Ciba Found. Symp. 1996. V. 194. P. 155–64; discussion P. 164–167.
7. Mejia J.M. et al. Exploratory analysis of the relation between aggressive behavior and functional neurotransmitter polymorphisms in a sample of Quebec boys studied longitudinally // Am. J. Med. Genet. – 1997. – V. 74. – N 6. – P. 655–656.

УДК 159.922.76-056.313-057.874

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В СИТУАЦІЯХ ФРУСТРАЦІЇ

Сєромаха Н.Є.

Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

В статті представлені загальні результати емпіричного дослідження мотиваційно-вольового та власне поведінкового компонентів поведінки розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку в ситуаціях фрустрації.

В статье представлены общие результаты эмпирического исследования мотивационно-волевого и непосредственно поведенческого компонентов поведения умственно отсталых детей младшего